

УДК 82.09

Д.С. ТИЩУК,

*аспірант кафедри теорії літератури і компаративістики
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*

АСОЦІОНІМ ЯК ТРОП: КОДУВАЛЬНА ФУНКЦІЯ

Статтю присвячено розгляду кодувальної функції асоціоніма як засобу інтеграції тропу з твором, задуму письменника та читацького сприйняття. Кодувальна функція асоціоніма полягає у наповненні первинної семантики загального значення слова-основи концептуальним смисловим навантаженням, яке зашифровує екзистенційні сентенції у контексті художнього твору. Джерельна база статті – праці Ю. Крістєвої, Р. Барта, П. Радіна. Художнє тло розвідки – роман Д. Рубіної «Синдром Петрушки».

Ключові слова: асоціонім, кодувальна функція, троп.

Динаміка адекватного розвитку літературного процесу як сфери наукового розгляду обумовлює появу нових перспективних тем дослідження. В системі вивчення художніх інструментів поетики твору літератури як цілісного явища помітну позицію посідає асоціонім, дискурс дослідження якого перебуває у стані розробки.

Асоціонім – це троп інтегрованого змісту на метафоричній основі, що реалізується у художній творчості через перехід загальної назви у власну (графічно – через використання великої літери) та виконує роль стимулятора читацького осягнення твору за умови інтерпретації читачем семантичного змісту тропу відносно рецептивного поля знань, що утворюють оптимальну для читача інформаційно-смислову сферу. Інтеграція асоціоніма в ідейно-проблематичні пласти твору відбувається через реалізацію ним специфічної кодувальної функції, диференційного означника для заявленого тропу.

Мета цієї статті – розгляд особливостей реалізації кодувальної функції асоціоніма на матеріалі роману «Синдром Петрушки» сучасної російської письменниці Д. Рубіної.

Теоретико-методологічні шукання автора розвідки базуються на ідеях, представлених у працях В. Руднева [1], Ю. Крістєвої [2], Р. Барта [3], П. Радіна [7], К.-Г. Юнга [8], Е. Мелетинського [9].

Розгортання реалізації кодувальної функції асоціоніма у творі відбувається через розкриття шифрувально-знакового потенціалу тропу.

Асоціонім є невід'ємним компонентом в системі розуміння літературного твору читачем не просто як чергової белетристичної одиниці, а як сенсоформуючої літературно-мистецької мікросистеми. Знак за своєю сутністю є явищем унікальним: обравши ланкою зосередження момент, що перебуває в певних реальних взаємозв'язках із реальною дійсністю, він, фактично, не вказує на щось чітко означене, а стимулює роботу думки реципієнта, спрямованого цим знаком. Текст, за В. Рудневим, – «це втілений в предметах фізичної реальності сигнал, що передає інформацію від однієї свідомості до іншої та тому не існує без свідомості, що її сприймає» [1, с. 10]. Асоціонім як знак є втіленням не лише повідомлень від інтелекту до інтелекту, але й результатом подвійної інтерпретації: письменницької та читацької.

За Ю. Крістєвою, «концептуалізація мови у термінах знака та/або знакової системи, є основоположною для створення системи смислу» [2, с. 88]. На думку дослідниці, «знак, за визначенням, це репрезентація, що передбачає систему комунікативного обміну, який, у

свою чергу, передбачає існування знака» [2, с. 91]. Асоціонім має у своєму арсеналі ресурс, що уможливило систему значеннєвого обміну між автором та читачем в полі твору, що водночас формує і ідіостиль письменника, і систему сприйняття авторського стилю письма читачем, що відіграє роль підготовчого етапу у формуванні специфічних внутрішніх суджень читача. Проте привертає увагу така сентенція вченої, що обумовлює діалектичний момент: «Текст – не знак. Оскільки текст порушує та трансформує семіотичну систему, що регулює соціальний обмін, і водночас розміщує в дискурсних інстанціях активної інстанції соціального процесу, це означає, що він не може створюватися як знак ані в початковий, ані в подальший момент своєї побудови та не є знаком у цілому» [2, с. 35]. Асоціонім, все ж, рефлексує пріоритет знака як інструмента обміну значень на основі вже закладеного в ядро тропу значення, оскільки реально функціонувати такий троп може лише за умови взаємодії свідомісних прошарків читача та автора, де троп виступає об'єднувальною ланкою, а текст, формальне поле втілення асоціоніма, є узагальнюючою системою, яка уособлює оптимальні естетичні умови для перетинання векторів розуміння автора і читача. Асоціонім, по суті, є ім'ям, а ім'я, за Р. Бартом, – «інструмент обміну: встановивши відношення еквівалентності між знаком і сумою, ім'я дозволяє замістити певну сукупність рис відповідною номінативною одиницею» [3, с. 70]. Щодо асоціоніма, знак – це його власна естетична спроможність до кодування інформації, сума – пласт закладеної у троп інформації, а певна номінативна одиниця – графічне втілення тропу (написання лексеми на позначення загального поняття як власної назви).

Асоціонім у прозі сучасної російської письменниці Д. Рубіної позначений концептуальним, проте референційним характером. Тропи Лялька та ТРІКСТЕР побутують в романі письменниці під назвою «Синдром Петрушки». Тема твору – стосунки між чоловіком і жінкою, лялькарство, неординарність натури генія-творця.

Ключовий персонаж роману – геніальний лялькар Петро Уксусов, з образом якого пов'язані асоціоніми Лялька та Трікстер.

Часопростір роману – неоднорідний, мозаїчний. Один з локусів, де діють герої, – Прага. Уксусов пояснює товаришу Борису Гореліку, що «Прага – найбільш грандіозний у світі ляльковий театр. Тут по три привиди на кожен дім... Але головне: ти звернув увагу, що будинки тут побудовані за принципом розставленої ширми, багатоплощинної? Кожна площина – фасад будинку, де все готово до початку дії в очікуванні на Лялькаря...» [4, с. 53]¹. Особа, позначена асоціонімом Лялька, окрім привілею дарувати зустрічі задивленим мешканцям цілого міста, має принести жертву ідолу – ляльці: «Лялька сміливіше, яскравіше, потужніше людини. Тому: якщо хочеш займатися ляльками, ти маєш зійти з глузду, перевернути мозок, навчитися інакше мислити. Лялькарською справою мають займатися фанатики» [5, с. 1].

Товариш Петра, психіатр Борис Горелік, влучно характеризує Уксусова як лялькаря-творця: «У своїй імперії він був могутнім та цілковито щасливим. Найщасливіший володар найщасливішої з імперій, що коли-небудь існували. Його нещасність у реальному житті, його непозбутня любов до єдиної жінки у ці хвилини та години повністю зникали, тільки-но він ступав під зводи свого раю...» [4, с. 315].

Геніальність Петра Уксусова, який сам себе іменував Петрушкою, значно виходила за межі лаштунків театру ляльок та заздалегідь запланованих вистав: «Він ніколи не цікавився політикою та тим, що звичайно називають „життям суспільства“ йому завжди було глибоко наплювати на суспільство та, думаю, людей також. Тим не зрозуміліше – як він міг настільки геніально відчувати головні мотиви суспільного життя тих років... Коротше: він зробив двох ляльок, двох рукавичкових ляльок, які мали замінити образ традиційного Петрушки російського балагану» [4, с. 206].

Асоціонім Лялька як знаряддя породження нового значення збагачує загальноприйнятий образ талановитого митця, котрий створює ляльок-персонажів, відтінком геніальності, професійної унікальності. Як код асоціонім у контексті твору оформлює статус Петра Уксусова осібно (та лялькарів у цілому) як проникливого, талановитого та амбітного від-

¹Цитати з роману Д. Рубіної «Синдром Петрушки» подаються у художньому перекладі автора статті.

людника, який свідомо переховується у царині улюбленої справи, щоб опинитися в умовах абстрагування від комплексу реальних проблем, що спричиняє серйозні перешкоди у витворенні та збереженні стосунків з близькими людьми. Семантично насичений троп витворює для реципієнта ситуацію занурення особистістю у професію: досягнення вершин у справі, до якої ти маєш природні нахили та здібності, може коштувати радощів спілкування, можливості бути сприйнятим світом і людьми, жити повним життям, яке не вичерпується сферою зайнятості, навіть якщо така сфера – мистецтво. Подібним полем діяльності, яке вимагає жертвності, може бути будь-яка сфера людських інтеракцій: від виробничої до творчої, оскільки йдеться про ступінь душевних вкладень в улюблену справу.

Асоціонім Лялькар виконує роль ланки смислового перетину домінантних для досягнення сутності художнього твору ліній. У назві роману не випадково рефлексується образ Петрушки: Петро – ім'я головного героя, лялькаря, для якого ляльки як мистецьки індиферентна царина маркуються під узагальнюючим номеном «Петрушка»; Петром звали новонародженого сина Уксусова та його дружини танцівниці Лізи, що був хворий на синдром Аспергера (просторічно – синдром Петрушки). Таким чином, троп Лялькар вписаний у контекст твору як інструмент розкриття різних підтем ключової проблеми твору – геній і мистецтво. Йдеться про смислові лінії: лялькар і соціум, лялькар і особисте життя, лялькар і лялька як мистецький матеріал. Априорі драматичний підтекстовий сенс розкривається і у формальному для твору розрізі (через співвіднесеність з окремим образом твору троп дає змогу читачеві відстежити сюжет), так і смислового (через презентацію та стимулювання читацької рефлексії описаних вище проблем).

Асоціонім органічно вписується в ідіюстиль Д. Рубіної, оскільки ілюструє непересічність образу героя. Сама письменниця з цього приводу зазначала: «Будь-який образ має бути об'ємним, звертатися до читача з одного, другого, третього боків» [5, с. 2].

Вчитель Петра Казимір Матвійович вже під час першої зустрічі з Уксусовим, тоді ще школярем, розгледів у ньому втілення феномену геніального лялькаря, одним з аспектів пояснення чого був характер та життєва вдача Уксусова-старшого, Романа.

Розповідаючи хлопцеві про етимологію його прізвища, старий майстер здійснює приголомшливі для малого Петра відкриття: «Слухай, солодкий мій, якщо не жартуєш: ти-то і є він самий, Петрушка, Петро Уксусов!... Ну, тобі сам бог вказав, ким бути...» [4, с. 118]. Сама письменниця в одному з інтерв'ю характеризує героя як «петрушечника, лялькаря, який і сам певною мірою лялька в руках долі» [5, с. 2]. Казимір розкриває Уксусову суть напівміфічного тезки: «Він такий персонаж... Мораль і честь – це не про нього. Розумієш, він – ТРІКСТЕР! Це така вічна істота з підземного світу. Він шахрай, руйнівник... Йому все дозволено: і з неба, і з-під землі. І йому багато тисяч років. Він був у індіанців племені віннібаго, й у Індії був, й у Персії...Ім рушають інші сили, нелюдські» [4, с. 119].

На питання хлопця про те, чи зустрічаються подібні створіння у реальному житті, Казимір дав безапеляційну відповідь: «Бувають. Дуже навіть зустрічаються. Натуральний трікстер – твій батько» [4, с. 119].

Асоціонім ТРІКСТЕР – троп-концепт, який уособлює болісний драматизм дуалістичної життєвої філософії протиборства добра і зла, мистецтва та відлюдництва, моральної цільності та жорсткої критичності, споглядання та відкриття, сміху та сліз. Асоціонім ТРІКСТЕР корелює у полі трагікомічного ореолу плеяди неординарних особистостей, які не сприймали та не сприймалися суспільством, але мали на нього потужний, роковий вплив. Складність та глибинність тропу у його семантичній мультишаровості, адже на контекстуальне художнє тлумачення символіки накладено сентенції наукового дискурсу вивчення трікстерності як естетико-культурного явища.

Гене́за дослідження поняття «трікстер» (від англійського *trick* – хитрість, омана, фокус [6, с. 478–479]) бере витоки із середини ХХ ст.

П. Радін на основі досліджень специфіки міфів північноамериканських індіанців визначав, що «фігура трікстера являє собою позачасовий прообраз, корінь всіх шахрайських створінь світової літератури, що охоплює усі часи та культури» [7, с. 245].

К.-Г. Юнг вважав трікстера «психологемою», надзвичайно давньою архетипічною психологічною структурою [8, с. 343]. Інтерпретація поняття у вченого окреслена кореляцією з концептами «загальне» та «особистісне». «Колективна персоніфікація, яку являє со-

бою трікстер, є продуктом сукупності індивідуумів та сприймається кожною людиною як дещо знайоме, чого б не трапилося, якщо це було б усього лиш індивідуальним проявом» [8, с. 344–345].

За Е. Мелетинським, трікстер постає в результаті роздвоєння культурного героя, «міфічного персонажа, який видобуває або вперше створює для людей різні предмети культури (вогонь, рослини, знаряддя праці), навчає їх мисливським прийомам, ремеслам, мистецтвам, впроваджує певну соціальну організацію» [9, с. 25]. «Роздвоєння на серйозного культурного героя та його демонічно-комічний варіант відповідає у релігійному плані етичному дуалізму, а у поетичному – диференціації героїчного та комічного» [9, с. 25]. Трікстер – інструмент критики, який має потенціал до адекватного осмислення дійсності, творчості, життя. Такий демонічно-комічний варіант, ефект погляду з боку дає можливість викривати вади: від особистісних недоліків людей, лакун в житті угруповань осіб до значних промахів у історичному, культурному, соціальному розбудовуванні.

Трікстер – концепт-лакмус ціннісних систем: від особистісного до загальносуспільного рівня, від суб'єктивних цінностей до еволюційно-історичних. Д. Гаврилов доцільно висловлювався про те, що «трікстер з'являється для порушення складених устоїв та традицій, він додає елемент хаосу в існуючий лад, сприяє деідеалізації, перетворенню ідеального світу на реальний» [10, с. 35].

У запропонованій статті представлено окремі сентенції дискурсного вивчення полікультурного поняття «трікстер». Асоціонім Трікстер у творі Д. Рубіної посередництвом метатекстових взивань до актуалізованих попередньо тлумачень поняття перетинає межі роману, що, безумовно, лише збагачує його. У свою чергу, художнє трактування трікстера у письменниці не є завмерлим – його оновлюють авторська інформація та згодом – читачка. Трікстер як концептуальний троп у «Синдромі Петрушки» вводить роман у систему безкінечних текстових та культурних зв'язків, які не мають хронологічних та смислових обмежень: відбувається перегляд та трансформація знань як алгоритму осягнення дійсності.

Троп Трікстер хоч і співвідноситься з образами Петра та Романа Уксусова, проте читачу не вдасться віднайти в тексті чітких вікових, соціальних, професійних аспектів щодо нього. Асоціонім уособлює образ-феномен, специфічність якого полягає у перманентному втриманні у власній структурі свідомо незаповнених семантичних сфер, залишених для кожного реципієнта, на якого певною мірою перетворюється і читач, і автор, і дослідник.

З огляду на попередні зауваження, у романі Д. Рубіною образи трікстера як культурної даності та Петрушки як символу специфічного стилю життя поєднані в образі Петра Уксусова на підставі іманентних асоціацій. Обидва умовні персонажі характеризуються неординарністю, емоційною впливовістю, поєднанням непоєднаних в принципі рис.

Науковий дискурс російської дослідниці Т. Зуєвої фіксує образ Петрушки як «уособлення святкової свободи, розкутості, радісного відчуття життя» [11, с. 320]. Натомість імовірний базис постановки подібної думки – у дослідженнях Е.Сперанського: «Він ширше поняття „позитивного“ та „негативного“, народ видумав його собі заради забавки та страху тих, хто має владу. Він негативний, жорстокий, сатиричний і в той же час збуджує до себе щемливу ніжність» [12, с. 322–324].

На думку П. Радіна, у трікстері як втіленні сублімованого людського досвіду, поєднано риси Гермеса та Геракла. «Від Гермеса – його негероїчні риси, а від Геракла – все, що пов'язує його з життям, його радіщами й печальми» [7, с. 258].

Петро Уксусов, з образом якого пов'язані асоціоніми Лялькар і Трікстер, подібно двом ірреальним образам, постає людиною з драматичним душевним дуалізмом: унікальна обізнаність у лялькарстві поряд з тотальною нездатністю адаптуватися до умов життя; любов до ляльки яка підчас брала гору над почуттям до дружини; вміння критикувати життя, передбачати його плін поряд з різкою свідомою відчуженістю. Амплуа Уксусова – гордий самітник із сумними очима, які викликають щире розуміння, не жалощі.

Вже йшлося про яскравість постаті батька Петра, який сам був носієм трікстерних рис, що й передав сину. «Взагалі, колишній капітан прикордонних військ Роман Петрович Уксусов був насмішливо азартним, запальним та неймовірно забіякуватим» [4, с. 104]. «Росіянином був лише навіп: новгородські давні сродники благородної крові мовчали, проявляючись у проникливому погляді синіх очей, який він врешті-решт і пропив. Проте другий,

вибухонебезпечний бік містив у собі бог знає яку екзотику: був там і полонений італієць, й тиха осетинка, яку привіз дід невідомо звідки, що прожила з ним безсловесне життя; вирував у нього в крові западенець та випити не дурень» [4, с. 105]. Пристрасний Ромчин темперамент обумовив буремний лялькарський хист сина, а фантастична проникливість – дарунок від матері, Катерини, художника за освітою, але в першу чергу – цілісної особистості: «Вона була справжньою людиною – кріпкою, доброю, з широкими зап'ястями, з блідим веснянчастим обличчям...» [4, с. 108].

Трікстретність, помножена на талант ляльکارя, ілюструється характеристикою Уксусова від імені Бориса: «Клоун, буфон, злокудесний трікстер, з всюдисущими руками, що жили ніби осібно від усього тіла, та з такими пальцями-витівниками, ніби в кожному не три, а чотири фаланги, й остання без кісток та всеприникаюча; с цією фантастичною спроможністю черевовищать, причому будь-якими голосами, особливо млосно – жіночими, і так, наче джерело звука розташовано десь за його спиною, в куті кімнати або навіть за вікном» [4, с. 236].

Кодувальна функція асоціонімів Лялькар і Трікстер полягає у збагаченні загальновідомих первинних значень слів-основ тропів контекстуальними конотативними смисловими нашаруваннями.

Естетика асоціонімів Лялькар і Трікстер – у розкритті глибини образу лялькаря Петра Уксусова, ознайомленні читача з таємницями лялькарської справи, створенні умов для витворення читацького стереотипного зразка стосовно висвітлених посередництвом тропів тем.

Список використаних джерел

1. Руднев В.П. Прочь от реальности: Исследования по философии текста. II / В.П. Руднев. – М.: Аграф, 2000. – 432 с.
2. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Ю. Кристева; пер. с фр. – М.: РОССПЭН, 2004. – 656 с.
3. Барт Р. S / Z / Р. Барт; под ред. Г.К. Косикова. – М.: Эдиториал, УРССР. – 232 с.
4. Рубина Д. Синдром Петрушки / Д. Рубина. – М.: Эксмо, 2010. – 432 с.
5. Копылова В. Петрушкины слезки [Электронный ресурс] / В. Копылова // Московский комсомолец. – 2010/13/08. – Режим доступа: <http://www.dinarubina.com/interview/mk2010.html>
6. Современный англо-русский русско-английский словарь с грамматическим справочником: 50 000 слов + грамматика / сост. Т.А. Сиротина. – Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2004. – 992 с.
7. Радин П. Трикстер: Исследование мифов североамериканских индейцев / П. Радин; с коммент. К.-Г. Юнга и Ж. Кереньи. – СПб.: Евразия, 1999. – 288 с.
8. Юнг К.-Г. Душа и миф: шесть архетипов / К.-Г. Юнг / пер. с англ. – К.: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
9. Мелетинский Е.М. Культурный герой / Е.М. Мелетинский // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. – М.: Сов. энциклопедия, 1982. – С. 25–28.
10. Гаврилов Д.А. Трикстер. Лицедей в евроазиатском фольклоре / Д.А. Гаврилов. – М.: Социально-политическая мысль, 2006. – 239 с.
11. Зуева Т.В. Русский фольклор: ученик для высших учебных заведений / Т.В. Зуева, Б. П. Кирдан. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 400 с.
12. Сперанский Е.В. Фольклорный театр / Е.В. Сперанский / сост. и вст. ст., предисл. А.Ф. Некрыловой, Н.И. Савушкиной. – М.: Современник, 1988. – С. 322–324.

Статья посвящена рассмотрению кодирующей функции ассоционима как средства интеграции тропа с произведением, замысла писателя с читательским восприятием. Кодирующая функция ассоционима содержится в наполнении первичной семантики общего значения слова-основы концептуальной смысловой нагрузкой, которое зашифровывает экзистенциальные сентенции в контексте художественного произведения. Первоисточники статьи – работы Ю. Кристевой, Р. Барта, П. Радина. Художественный фон – роман Д. Рубиной «Синдром Петрушки».

Ключевые слова: ассоционим, кодирующая функция, троп.

This article devote the research the coding function of associonym as a tool of integration between trope and artwork, an intent of the writer and the reader's perception. The coding function of associonym contained in filling of the primary semantics general meaning of word-base with conceptual semantic filler, which encrypt the existential maxims in the context of artwofk. The bases of sourses of article – are work of U. Kristeva, R. Bart, P. Radin. The artistic material for analysis – novel by D. Rubina «Syndrome of the Petrushka».

Key words: associonym, coding function, trope.

Одержано 21.10.2014.